

The Ontological Concepts of Reincarnation in Bidel's Masnavis based on the Ontological Concepts of Hinduism

Received: July 23, 2024 ∴ Revised: September 29, 2024

Accepted: November 11, 2024 ∴ Published Online: December 20, 2024

Golnaz Mirsalari¹

Fayyaz Gharaei², Maryam Salehinia³

How to cite this article:

Mirsalari, G., Gharaei, F., & Salehinia, M. (2024). *The Ontological Concepts of Reincarnation in Bidel's Masnavis based on the Ontological Concepts of Hinduism*. *New Literary Studies*, 57 (2), 75-98. (in Persian with English abstract)

<https://doi.org/10.22067/jls.2024.89040.1609>

Abstract

Reincarnation is the foundation of ethics and eschatology of Hindu religion. Bidel Dehlavi, a famous Persian poet, has repeatedly mentioned the issue of reincarnation in his Masnavis. This study investigated the concept of reincarnation in Bidel's Masnavis. In Hindu religion, man is reborn according to the law of karma (action and reaction) to achieve the results of his actions. This birth and reincarnation that is called "Samsara" continues until a person discovers the ultimate truth within himself. According to the Upanishads, the purpose of reincarnation is to recognize the true Atman or soul. This soul is oblivious to its truth due to mixing with material and physical screens. The material and elemental soul undergoes reincarnation until it

1. PhD in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (ORCID: 0009-0001-0807-7112) E-mail: golnazmirsalari98@gmail.com
2. Associate Professor in Religions and Comparative Mysticism, Department of Religion and Comparative Mysticism, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (ORCID: 0000000311532398) (Corresponding author)
E-mail: f.gharaei@um.ac.ir
3. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (ORCID: 0000000259234149)
E-mail: m.salehinia@um.ac.ir

can remove the material and physical veils and come to know its truth and become unified with it. Accordingly, the heaven and hell of man is in this world. Heaven is enjoying the blessings of this world, and hell is rebirth and distance of man from Atman or his truth. In Bidel's *Masnavis*, reincarnation, both theoretically and in mystical stories, is a concept documented in the ontological concepts of Hindu religion.

Keywords: Bidel, Reincarnation, Hindu Religion, Atman

Extended Abstract

1. Introduction

Reincarnation is considered a fundamental philosophical and mystical concept in Hinduism. Reincarnation, or the cycle of rebirth, states that an immortal soul undergoes repeated births in various forms (mineral, plant, animal, or human), Here the soul of human being does not perished but transmitted. The Vedas and Upanishads are among the oldest sacred texts of Hinduism. They extensively discuss reincarnation through the lenses of Brahman and Atman. Hindus interprets the concepts of monotheism, the afterlife, and heaven and hell through the lens of reincarnation. They believe that the true essence of the human soul is identical to the impersonal, universal spirit (Brahman). This soul, though present in all beings, is obscured by material existence. The goal of human life, therefore, is to realize this unity and transcend the cycle of birth and death. While the material body undergoes change, the true self remains constant. That is, human is god. But material aspect of human beings obstacle the truth. They call this aspect of the true human soul “Nirgun Brahman” or “Nothingness”. The true nature and principle of monotheism is also to reach this state.

Hindu philosophy states that while the material body undergoes change, the Atman, or the true self, remains constant. It is this material aspect that is subject to reincarnation. The law of karma determines the nature of one's rebirth, based on the deeds performed in previous lives. Liberation from this cycle, known as moksha, is achieved when the individual soul realizes its identity with the universal soul. People after death may be born again as a body, a plant, an animal, or in a certain social class among humans. It depends on their actions in the next birth. Reincarnation make people to experience heaven and hell in this world. Reincarnation that is called "samsara" continues until the individual can understand the truth within himself (the

Atman or true soul). In this case, he becomes one with nothingness and non-existence and achieves liberation (moksha).

A cursory examination of Bidel's poems reveals the presence of the concept of reincarnation. Some scholars have debated whether Bidel's understanding of reincarnation was primarily influenced by Islamic mysticism or if he also drew upon Hindu concepts. Accordingly, a comprehensive study is needed to determine the exact sources and influences shaping Bidel's views on this complex topic.

2. Method

For doing this research, at first, the doctrine of reincarnation in Bidel's Masnavis are explained. Then, the concept of reincarnation in the oldest mystical sources of Hinduism, including the Upanishads and the thoughts and ideas of prominent philosophers of Hinduism are discussed. Finally, through exploring the mystical concepts of Hinduism and Bidel's Masnavis, the epistemological similarities of the concept of reincarnation according to the teachings of these sources are discussed.

3. Results

Bidel drew upon Hindu mystical sources, particularly the Upanishads, to expound on the philosophy of life, the return of the soul, and the concept of the afterlife. Influenced by the beliefs prevalent in his society, he presented his own interpretation of reincarnation. Bidel believes that the true essence of the human soul is identical to the absolute void or non-existence (Nirgun Brahman). This soul exists in all beings in the universe, but remains unrecognized by most. Only humans have the capacity to realize this ultimate truth. The truth is that the sole absolute reality is "non-existence". Those who achieve this realization will perceive all manifestations of the universe as illusory and will identify themselves with the void, or ultimate reality. This void, in essence, is the absolute existence from which all beings originate and to which they return after repeated births and deaths. However, not all humans attain this realization. Only those who endure hardships and transcend their material and physical aspects can achieve this understanding.

4. Discussion and Conclusion

Bidel believes that the purpose of creation is to manifest as a human being. To facilitate this, all elements and beings in the universe undergo constant cycles of reincarnation. This continuous process of rebirth, termed samsara in Hinduism, occurs repeatedly until the human form is attained. The specific form or social status assumed in each rebirth is determined by one's past actions. Individuals who are distant from realizing the ultimate truth (non-existence or Nirgun Brahman)

experience a more solidified state of existence in subsequent births, often manifesting as inanimate objects. Conversely, those who are closer to realizing the truth may undergo a transformation and be reborn into a higher social class among humans.

He believes that reincarnation occurs at the aspect of the material and physical aspects of the soul. The true essence of the human soul (Paramatman), which is identical to the void or non-existence (Nirgun Brahman) and constitutes one's true identity, remains constant and unaffected by the change. The consequence of people's actions, whether good or bad, do not impact the true essence. In reality, heaven and hell are experienced in this very world. When an individual successfully comprehends their true nature, they achieve unity with this essential soul.

مفهوم تناسخ در مثنوی‌های بیدل بر اساس انگاره‌های هستی‌شناختی دین هندو

ارسال: ۱۴۰۳/۰۵/۰۲ :: بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۰۸ :: پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۱ :: انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰

گلناز میرسالاری^۱، فیاض قرائی^۲، مریم صالحی‌نیا^۳

ارجاع به این مقاله:

میرسالاری، گ.، و قرائی، ف.، و صالحی‌نیا، م. (۱۴۰۳). «مفهوم تناسخ در مثنوی‌های بیدل بر اساس انگاره‌های هستی‌شناختی دین هندو»، در نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، تابستان، صص ۷۵-۹۸. <https://doi.org/10.22067/jls.2024.89040.1609>

چکیده

تناسخ زیربنای اخلاقیات و آخرت‌شناسی دین هندو را تشکیل می‌دهد. بیدل دهلوی شاعر معروف فارسی‌زبان، بارها به مسئله تناسخ در مثنوی‌هایش اشاره کرده است. در این پژوهش به بررسی مفهوم تناسخ در مثنوی‌های بیدل می‌پردازیم. در دین هندو انسان بر اساس قانون کرمه (عمل و عکس‌العمل) دوباره متولد می‌شود تا به نتایج اعمال خود برسد. این توالد و تناسخ که به آن «سمساره» می‌گویند، پیوسته ادامه دارد تا زمانی که انسان به کشف حقیقت غایی در درون و ذات خود برسد. بر اساس اوپه‌نیشدها هدف از تناسخ، شناخت آتمن یا روح حقیقی است. این روح به علت آمیختن با پرده‌های مادی و جسمانی از حقیقت خود غافل شده. روح مادی و عنصری دچار تناسخ می‌شود تا زمانی که بتواند با کنار زدن پرده‌های مادی و جسمانی به شناخت حقیقت خود برسد و با آن یکی شود. بر این

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در ژانمای مجله مشاهده نمایید.

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی گرایش عرفانی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

E-mail: golnazmirsalari98@gmail.com

ایران. (ORCID: 0009-0001-0807-7112)

۲. دانشیار ادیان و عرفان تطبیقی، گروه آموزشی ادیان و عرفان تطبیقی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

E-mail: f.gharaei@um.ac.ir

ایران. (نویسنده مسئول) (ORCID:0000000311532398)

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

E-mail: m.salehnia@um.ac.ir

(ORCID:0000000259234149)

اساس بهشت و جهنم انسان در همین جهان است. بهشت بر خورداری از نعمت‌های این جهان، و جهنم تولد مجدد و دوری انسان نسبت به آتمن یا حقیقت خود است. در مثنوی‌های بیدل، تناسخ هم در وجه نظری و هم در داستان‌های رمزی، مفهومی مستند به انگاره‌های هستی‌شناختی دین هندو است. کلیدواژه‌ها: بیدل، تناسخ، دین هندو، آتمن.

۱. درآمد

تناسخ یکی از مفاهیم فلسفی-عرفانی دین هندوست. نسخ به معنی «باطل کردن» و «قرار دادن چیزی به جای چیز دیگر» است و تناسخ عبارت از چرخه تولد مکرر انسان در قالب جمادات، نباتات، حیوانات و انسان‌هاست که بر اساس آن روح فناپذیر انسان با مرگ تن از بین نمی‌رود؛ بلکه برحسب اعمال و کردارش به صورت مکرر در این قالب‌ها متولد می‌شود. در دائرةالمعارف دینی جهان آمده است: «تناسخ مفهومی فلسفی یا مذهبی است؛ جوهر غیر فیزیکی موجود زنده پس از مرگ زندگی جدیدی را در شکل یا بدن فیزیکی متفاوت (اعم از گیاه، حیوان یا انسان) آغاز می‌کند.» ([Reincarnation, 2011](#)).

بیدل دهلوی یکی از شاعران بزرگ قرن یازدهم هجری است. او سراسر زندگی‌اش را در هند سپری کرده است. بحث تناسخ از دیرباز در بین ادیان هند رواج داشته است. حال مسئله این است که آیا بیدل دهلوی نیز مانند ساکنان این دیار به تناسخ و بازگشت مجدد روح باور داشته است؟ او تناسخ را چگونه و در کدام‌یک از جنبه‌های روحانی و مادی انسان بیان می‌کند. نظر بیدل در مورد معاد و مسئله بهشت و جهنم چیست؟ آیا بیدل در بحث تناسخ از منابع عرفانی فلسفی دین هندو از جمله اوپنیشدها تأثیر پذیرفته است؟

۲. پیشینه پژوهش

در مورد تناسخ مقالات گوناگونی نوشته شده از جمله: مقاله «بررسی جایگاه تناسخ در فرهنگ هندوئیسم و نقد آن در مکتب فلسفی ملا صدرا» از [ندا بهرامی و عباس گوهری](#)، (۱۳۹۷). نویسندگان کارکردها و اثرات اعتقاد به تناسخ را در میان مردم هند بررسی می‌کنند و با براهین ملا صدرا به ابطال آن می‌پردازند. مقاله «نگاهی تطبیقی به آموزه تناسخ در ادیان هندی» از [احمدعلی نیازی](#)، (۱۳۹۱). در این مقاله تناسخ را تعریف می‌کند و به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های آن با رجعت در دین اسلام می‌پردازد. مقاله «زندگی پس از مرگ و تناسخ در متون مقدس هندو» از [پریا الیاسی](#)، (۱۳۸۸) این مقاله خاستگاه‌های متفاوتی را برای اندیشه تناسخ و زندگی پس از مرگ در دین هندو بیان می‌کند. در مورد مفهوم تناسخ در مثنوی‌های بیدل تا کنون هیچ کتاب، پایان‌نامه یا مقاله‌ای نوشته نشده است.

۳. ضرورت تحقیق

با تورقی چند در مثنوی‌های بیدل به بحث تناسخ در میان اشعار و حکایات وی برمی‌خوریم. برخی از پژوهشگران شعر فارسی بر این باورند که بیدل از مفاهیم عرفان اسلامی در مثنوی‌هایش بهره برده است. دریافتن این مسئله که آبشخور عرفانی بیدل در بحث تناسخ چیست و آیا او علاوه بر شناخت مفاهیم عرفان اسلامی در بحث تناسخ از مفاهیم عرفان هندو نیز بهره جسته است یا خیر، ضرورت تحقیقی جامع را فراهم می‌کند.

۴. روش تحقیق

ابتدا آموزه تناسخ را در مثنوی‌های بیدل بیان می‌کنیم، سپس به بررسی مفهوم تناسخ در کهن‌ترین منابع عرفانی دین هندو از جمله اوپنیشدها و افکار و اندیشه‌های فیلسوفان برجسته دین هندو می‌پردازیم. با واکاوی در مفاهیم عرفانی دین هندو و مثنوی‌های بیدل تشابهات معرفتی مفهوم تناسخ را بر طبق آموزه‌های این منابع تبیین می‌کنیم.

۵. مفهوم تناسخ در مثنوی‌های بیدل

بیدل در مثنوی‌هایش به بحث تناسخ پرداخته است. او به صراحت در مثنوی عرفان می‌گوید علم اسرار الهی فقط در دانش من و تو خلاصه نمی‌شود. در میان هندوان این عقیده وجود دارد که روح پس از انتقال از این جسم وارد جسم دیگری می‌شود؛ حال ممکن است این روح وارد پیکر انسانی، یا پیکر حیوانی شود. این حلول در اصل جزای اعمال گذشته انسان است. او می‌گوید:

ای به علم تناسخت انکار	از دماغ خود این بخار برآر
علم اسرار عشق و قدرت او	منحصر نیست در همین من و تو
آنچه در خلق یافته است قرار	به مزاج توره برد دشوار
از خواص وجود انسانی	که به جز علم نیستش بانی
شماه‌ای هم اگر تو دریابی	از همه وهم و ظن خبریابی
هندوان را به عالم ایجاد	طبع مقلوب این خیال افتاد
که پس از انتقال این پیکر	روح دارد حلول جسم دگر
خواه از آن انتقال بر حیوان	مایل افتاد خواه بر انسان
هم در آن جسم صورت حالش	می‌رسد بر جزای اعمالش

عمرها شد که علم از این آیات داده بر ذهنشان رسوخ ثبات
(بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، ص. ۲۷۰)

از نظر بیدل اگر انسان ذره‌ای نسبت به حقیقت آگاهی داشته باشد، منکر تناسخ نمی‌شود:

هوش اگر رمز حقیقت شنود منکر ساز تناسخ نشود
(بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، ص. ۲۷)

به عقیده بیدل انسان در این جهان بارها دچار تناسخ می‌شود تا زمانی که به حقیقت ذات خود (آتمن) برسد. او در مثنوی عرفان ذیل عنوان (می‌کند فطرت تحقیق لگن/ شمع اسرار تناسخ روشن) اسرار تناسخ را بر اساس مفاهیم عرفانی دین هندو تشریح می‌کند (بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۲۶۶-۲۷۰).

در مثنوی‌های بیدل «روح حقیقی انسان» مورد توجه است. راز تناسخ در شناخت همین حقیقت است. روح حقیقی در نفس تمام موجودات جهان هستی وجود دارد؛ اما شناخت آن فقط در قالب و پیکر انسان میسر است. تمام اجسام از جماد و نبات تا حیوان در طول زمان دچار تناسخ و تولد مجدد می‌شوند تا زمانی که با تبدیل شدن به غذا جسم انسان را تشکیل دهند. وقتی تبدیل به جسم انسان شدند به شناخت ذات درون خود می‌رسند.

ور نه‌ای محرم حقیقت راز نظری کن به شکل انسان باز
که در این شکل بی‌غبار گمان کرده طوفان به هم زمین و زمان
نغمه اینجاست تار را دریا ب سیر گل کن بهار را دریا ب
(همان، ص. ۲۶۵)

به‌طور کلی در دین هندو بازگشت مجدد روح به چهار حالت رخ می‌دهد: ۱- بازگشت روح در جمادات ۲- بازگشت روح در نباتات ۳- بازگشت روح در حیوانات ۴- بازگشت روح در انسان‌ها.

بیدل می‌گوید: هدف و آرزوی همه موجودات اعم از جماد و نبات و حیوان این است که تبدیل به جسم انسان شوند؛ زیرا تنها انسان می‌تواند از حقیقت خود که عدم و نیستی است باخبر شود؛ اما بعضی از آن‌ها مانند جمادات تا تبدیل شدن به جسم انسان فاصله دوری دارند و بعضی‌ها نزدیک‌ترند.

وصل انسان گل مراد همه با عث فرق و اتحاد همه
تا کجا صبح مدعا خندد کاین چمن نقش رنگ و بو بندد

بعضی آورده رو به قرب وصال   بعضی از دور مانده محو خیال
(همان، ص. ۲۲۶)

فقط تناسخ باعث می‌شود موجودات دیگر تبدیل به انسان شوند.

تا به انسان نمی‌رسد پی‌شان   آتش افتاده در رگ و پی‌شان
به حصول مرادشان که رسد   جز تناسخ به دادشان که رسد
(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۲۶۹)

از این میان، جمادات بیشترین فاصله را نسبت به انسان دارند زیرا باید دچار صدها تناسخ شوند تا تبدیل به جسم انسان شوند.

صد تناسخ زند مزاج حجر   که فتد قرعه‌اش به نام بشر
عمرها باید این فسرده شیم   که بزاید به صورت آدم...
(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۲۶۷)

بعد از جمادات، نباتات، و بعد حیوانات نسبت به انسان دور هستند و تا تبدیل شدن به انسان باید دچار چندین تناسخ شوند.

درخور دستگاه استعداد   هر یک از همت جنون ارشاد
بعضی آورده رو به قرب وصال   بعضی از دور مانده محو خیال
(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۲۶۷)

تناسخ در واقع نفی و اثبات است. مثلاً جمادات وقتی دچار تناسخ می‌شوند به مرحله‌ای بالاتر یعنی نباتات می‌رسند و در آن می‌مانند. زمان طولانی باید سپری شود تا دوباره دچار تناسخ شده به مرحله‌ای بالاتر، یعنی به مرحله حیوانی برسند. تا سرانجام در مرتبه بعد به جسم انسان تبدیل شوند.

جز به نفی خود و وداع نمود   نتوان برقع کمال گشود...
هر یک از خود گذشتنی دارد   نفی و اثبات روشنی دارد
(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۲۶۹)

بیدل می‌گوید: وقتی دیگر موجودات تبدیل به جسم انسان شدند به آخرین مرحله رشد و تکامل خود رسیده‌اند. در این مرحله انسان بر حسب اعمال و کردار خود زندگی بعدی خود را تعیین می‌کند. اگر به شناخت ذات یا حقیقت

درون خود (آتمن) برسد، با عدم و نیستی (نیرگون برهمن) یکی می‌شود و در ذات جهان هستی داخل می‌شود؛ و اگر با جهل و غفلت مشغول لذات دنیا و نعمت‌های آن شود و حقیقت خود را فراموش کند، با مرگ جسم زندگی او در این دنیا پایان نمی‌یابد؛ بلکه بر حسب اعمال و کردار خود در یکی از مراتب جمادات، نباتات و حیوانات متولد می‌شود. این جهنم و دوزخ اوست که باید دچار صدها تناسخ شود تا دوباره تبدیل به جسم انسان شود.

علمای اسلامی درباره تناسخ و بازگشت مجدد روح از اصطلاحات «رسخ»، «فسخ»، «مسخ»، و «نسخ» استفاده می‌کنند؛ و می‌گویند تناسخ به شکل: ۱- رسخ (بازگشت روح در جمادات) ۲- فسخ (بازگشت روح در نباتات) ۳- مسخ (بازگشت روح در حیوانات) ۴- نسخ (بازگشت روح در انسان‌ها) رخ می‌دهد.^[۱] بیدل نیز از این اصطلاحات برای بیان تناسخ در بعد مادی و عنصری انسان استفاده می‌کند. (ر.ک. [بیدل، ۱۳۸۹](#)، ج ۳، صص. ۲۶۶-۲۴۵).

۱-۵. رسخ

رسخ سرنوشت جمادات است. برای این سنگ دچار رسخ می‌شود که مزاج سنگ درشت است. تا یک سنگ بخواهد تبدیل به شکل انسان شود باید رنج تغییر و انقلاب زیادی را تحمل کند. مزاج سنگ باید دچار صدها تناسخ شود تا بخواهد به شکل انسان برسد. بیدل می‌گوید:

رسخ از آن است اعتبار جماد	که درستیش داد غفلت داد
<u>سنگ تا آدمی حجاب بسیست</u>	<u>رنج انقلاب و تغییر بسیست</u>
صد تناسخ زند مزاج حجر	که فتد قرعه‌اش به نام بشر...
	(بیدل، ۱۳۸۹ ، ج. ۳، ص. ۳۶۷)

بیدل پس از بیان ویژگی‌های جمادات می‌گوید بعضی از مردم که جاهل هستند و انسانیت و اخلاق در آن‌ها مرده است به شکل جمادات متولد می‌شوند و «رسخ» سرنوشت آنان است.

جمعی اینجا فسرده اطوارند	که ز طبع درشت کوهسارند
جهل ایشان مرکب افتاده است	روزشان در دل شب افتاده است
عقل اینجا به حکم دانش فرد	نسبت سنگ با درشتان کرد
کادمیت فسرده است آنجا	شخص اخلاق مرده است آنجا
	(بیدل، ۱۳۸۹ ، ج. ۳، ص. ۲۶۸)

۲-۵. فسخ

از نظر بیدل سرنوشت نباتات فسخ است؛ چون اجزای آن‌ها ابتر است و جان ندارند. آن‌ها پا در گل هستند. رنگ و بو دارند؛ اما شکل انسان ندارند و کامل نیستند. علت سینه‌چاکی گل و پیچ‌وتاب سنبل همین است که در دل به سراغ انسان می‌گردند، اما از انسان شدن دورند.

همچنان عقل آگهی درجات	فسخ فهمید سرنوشت نبات
که ز عزم عروج آگاهی	زد کمندش به چین کوتاهی
رنگ اگر یافت صورت جان کو؟	بو اگر داد خلق انسان کو؟
نفس تحقیق شبهه عنوان نیست	شکل آدم کشیدن آسان نیست
زین عذاب است سینه‌چاکی گل	زین آلم تاب می‌خورد سنبل
گر چه دل مایل سراغش کرد	لیک بعد مقام داغش کرد

(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۲۶۸)

بیدل پس از برشمردن ویژگی‌های نباتات و بیان علت فسخ گیاهان، می‌گوید: بعضی از مردم برای رسیدن به حقیقت خود دارای عزم و اراده‌ای سست هستند. آن‌ها در راه طلب ناامید می‌شوند و برمی‌گردند. تا رسیدن به حقیقت راه دوری در پیش دارند. چنین افرادی دچار فسخ شده و به شکل نباتات متولد می‌شوند.

هر که دارد به عزم و اماندن	صاحب فسخ بایش خواندن
عالمی زین نسق به همت سست	کرد عزم جهان قرب درست
لیک افسون عجز یأس سبب	بازگرداندنشان از راه طلب
استقامت نگشت رهبرشان	پیش پا خورد از هوا سرشان
یک عدم دور ماند از این عالم	فرقشان تا به منزل آدم

(همان، ص. ۲۶۸)

۳-۵. «مسخ» بازگشت روح در حیوانات

بیدل ویژگی‌های حیوانات را بیان می‌کند و می‌گوید که چرا سرنوشت حیوانات مسخ است. می‌گوید: حیوانات از قوای سمع و بصر بهره‌مندند اما علم و آگاهی ندارند. اگر ناله‌ای سر می‌دهند یا آوازی دارند پوچ است. چشم و گوش دارند اما از درک حقیقت عاجزند. اگر سخنی می‌گویند سخنشان بیهوده است. مغز دارند اما آگاهی ندارند. آن‌ها دل

دارند، اما دل بی درد. (ر.ک. بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۲۸۹) سپس در ادامه می‌گوید: بعضی از مردم هم که ظاهر انسان را دارند، اما از نظر ویژگی‌های رفتاری صفات حیوانات را دارند، در تولد بعدی به شکل یکی از حیوانات متولد می‌شوند. آن‌ها از قوای سمع و بصری که برای آن‌ها خلق شده برای یافتن حقیقت بهره نمی‌برند. با اینکه حقیقت در درون آن‌هاست با آن نامحرمند و دچار وهم و خیال می‌شوند.

مسخ تبدیل آگهیست به جهل	کاین صفت راست جنس حیوان اهل
هم بر این وضع جمعی از مردم	کرده منزل درون منزل گم
ساز اطوار خارج از آداب	وضع نامحرم خطا و صواب
عین اسرار لیک وهم اندیش	با همه قرب دورگرد از خویش

(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، صص. ۲۶۹-۲۶۸)

بیدل در داستان‌هایش نیز سرنوشت کسانی که در تولد بعدی به صورت یک حیوان زنده شده‌اند را نشان می‌دهد مثلاً در داستانی سرنوشت کسی را نشان می‌دهد که بدهکار بوده و بدهی خود را پرداخت نکرده، پس از مرگ به شکل یک کلاغ متولد می‌شود. (ر.ک. بیدل، ۱۳۸۹، صص. ۲۷۲-۲۷۰)

۴-۵. نسخ بازگشت روح در انسان‌ها

بیدل «نسخ» یا بازگشت روح در انسان‌ها را با توجه به طبقات اجتماعی نشان می‌دهد. او با بیان کردن حکایات و داستان‌های گوناگون نشان می‌دهد که انسان‌ها چگونه بر حسب اعمال و رفتار خود دچار تناسخ می‌شوند و در تولد بعدی در طبقه اجتماعی مناسب اعمال خود متولد می‌شوند. بازگشت روح در انسان‌ها بر اساس نظام طبقاتی رایج در هند است که یکی از عوامل اعتقاد به تناسخ در میان مردم هندو است. مردم این سرزمین از روزگاران کهن دارای نظام طبقاتی بوده‌اند. هرکدام از اعضای این طبقات وظایفی را بر عهده داشتند.

او در ضمن داستان‌ها و حکایاتی طبقات اجتماعی رایج در هند و هدف از خلقت آن‌ها را توصیف می‌کند. در این داستان‌ها مسئله تناسخ و متولد شدن در طبقه اجتماعی دیگر را نیز نشان می‌دهد؛ مثلاً در داستان «برهمن صاحب دید» می‌گوید که انسان چگونه در زندگی بعدی بر حسب اعمالش در طبقه اجتماعی پایین‌تر متولد می‌شود.

ذکر آن برهمن طالب دید	که تناسخ زد و کناس دمید
-----------------------	-------------------------

(بیدل، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۳۶۸)

در این داستان نشان می‌دهد چگونه شخصی که برهمن است و در بالاترین طبقه اجتماعی زندگی می‌کند، وقتی از

روح حقیقی خود غافل شده، در تولد بعدی به شکل یک کناس (خاکروب) که در ردیف پایین‌ترین طبقه اجتماعی است متولد می‌شود. این شخص وقتی تعلقات را از خود دور می‌کند دوباره به شکل یک برهمن متولد می‌شود و در نهایت به حقیقت انسان آگاه می‌گردد (بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۳۸۲-۳۶۸).

بیدل در یکی دیگر از داستان‌هایش می‌گوید یک پادشاه که در بالاترین طبقه اجتماعی بوده به علت وابستگی به تعلقات دنیوی دچار تناسخ شده و به صوت یک شخص فقیر متولد می‌شود. او برای به دست آوردن خوراک مجبور می‌شود با یک دختر کناس ازدواج کند. تعلقات و وابستگی‌های او باعث می‌شود گاهی به صورت یک شخص فقیر و گاهی به صورت یک پادشاه متولد شود. (ر.ک. بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۷۴۰-۷۲۴). در یکی دیگر از داستان‌هایش می‌گوید کسی که منکر معراج پیامبر بوده دچار تناسخ شده و به شکل یک زن متولد می‌شود و با یک گازر (رختشوی) ازدواج می‌کند. (ر.ک. بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۳۸۹-۳۸۲).

در نظر بیدل آنچه حقیقت دارد نور و نفس ذات انسان است. جهان دیگری غیر از ذات انسان وجود ندارد.

<u>چشم بر دستگاه خود واکن</u>	<u>حیرت کار خود تماشا کن</u>
این دو کیفیت از جهان قدیم	تو برآورده‌ای به خُلد و جحیم
زین جنون‌ها چه در نظر داری	حسرت عالم دگر داری
اندکی واشکاف پرده وهم	معنی‌ای وقف لفظ توست بفهم
<u>منزل منتها دویدن تو</u>	<u>نیست الا به خود رسیدن تو</u>
جز تو عشرت کجا؟ ندامت کو؟	تو بلای خودی قیامت کو؟
<u>حق از این دوزخ و بهشت غنیست</u>	<u>آن سوی زوج و فرد ما و منیست</u>
بی‌نیازی تنزه‌آباد است	زین خیالات وهم آزاد است

(بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، ص. ۲۲۰)

۵-۵. تجلی بهشت و جهنم در جهان مادی

در باور بیدل بهشت و جهنم در بعد مادی و جسمانی روح انسان در فضای جهان هستی اتفاق می‌افتد. دوزخ و جهنم گرفتار شدن در چرخه‌های تولد و تناسخ مجدد در این جهان است. هرچه موجودات جهان هستی از نور انسان کامل دور باشند، دچار تولد و تناسخ می‌شوند که برای آنان درکات جهنم است. اگر انسان نسبت به نور عدم و نیستی غفلت کند، در ظلمت و تاریکی بیشتری به سر برده، سبب گناه و دور شدن از نور می‌گردد. بیدل در مثنوی عرفان درباره دور

شدن از نور انسان و درکات جهنم می‌گوید:

این جماد و نبات تا حیوان	همه محروم نشئه عرفان
بس که از بزم آگهی دورند	با بلای عقاب محشورند...
دوزخی در قلمرو امکان	نیست چون بعد نسبت انسان
در جهان تلاش عشق و هوس	نه همین کوه ناله دارد و بس
از زبان نوای حیوانات	تا صدای شکست رنگ نبات
جز به این یأس نوحه‌ای‌شان نیست	که چرا کائنات انسان نیست؟
بعد ادراک دوزخ است اینجا	جای افسوس و آوخ است اینجا

(بیدل، ۱۳۸۹، ج ۳، ص. ۲۷۰-۲۶۹)

بیدل حضور جسمانی خودش را در این جهان پر از آفات نتیجه مکافات اعمال خود و ناتوانی از شناخت حقیقت درون خود در زندگی گذشته می‌داند و می‌گوید:

من بیدل در این بنگاه آفات	نبودم قابل چندین مکافات
که جز تسلیم تدبیری ندارم	به غیر از عجز تقصیری ندارم

(همان، ص. ۵۲۷)

نزد بیدل بهشت همین نعمت‌هایی است که بر روی زمین وجود دارد. حسن و زیبایی‌هایی که در جهان هستی می‌بینیم، حسن و زیبایی‌های نور مطلق است که به صورت بهشت تجلی کرده است. کسانی که هنوز نور درون آن‌ها با نور مطلق یکی نشده و در دنیای مادی و جسمانی هستند، از نعمت‌های نور خورشید استفاده می‌کنند. بیدل می‌گوید: تا زمانی که به صورت جسمانی جلوه داری از نعمت‌های نور استفاده کن. جلوه‌های بهشتی از تو خود را پنهان نکرده است. به نوری که این جلوه‌ها را برای تو آشکار کرده بیندیش تا به حقیقت نور پی ببری و توشه‌ای برای خودت داشته باشی. او در مثنوی عرفان در مورد بهشت و نعمت‌های آن می‌گوید:

چيست جنت؟ جهان نعمت و ناز	که عیان گشته از سرادق راز...
گر نفهمد کسی حقیقت راز	تو بفهم و به صنع حق می ناز
بی نقاب است حسن جلوه کمین	از تو تا آن مقام علیین
چشم واکرده‌ای تماشا کن	هم در امروز کار فردا کن

اگر آئینه یقین صافیست   این قدر سیر معرفت کافوست
(همان، ص. ۴۸)

در نظر بیدل افرادی که به دنبال یافتن بهشت در دنیای دیگری هستند در غفلت و گمراهی به سر می‌برند. آن‌ها آرامش این جهان را نیز از دست می‌دهند. در مثنوی‌های بیدل منظور از بهشت سعادت، سرور و آرامش مطلق است که جزو صفات و ذات نور است. او می‌گوید:

پوچ بافیست ذوق جنت و حور	ای دلت غافل از بهشت سرور
زین هوس‌های اضطراب فسون	عاقبت چند پایمال جنون؟
گر دویدی چه بود حاصل تو؟	ور رسیدی کجاست منزل تو؟
هر قدم دوزخیت باید کشت	تا توهم رسد به فهم بهشت...
رائی و مرئی جهان خیال	حکم آئینه دارد و تمثال...
آن هوایی که این غبار انگیخت	غیر خاکت به سر چه خواهد بیخت
معنی‌ای کاین قدر جنون آورد	صورتش با دلت چه خواهد کرد؟...
باخت سودای فطرت خامت	جنت یعنی نقد آرامت...
بر خیالات مرده ریگ مپیچ	دل بی‌مدعاست جنت و هیچ

(همان، ص. ۲۰۱)

۶. تناسخ در اوپه‌نیشدها و وداها

خاستگاه انگاره تناسخ مبهم است. بحث در این موضوع به اواسط هزاره اول پیش از میلاد در هند برمی‌گردد. قبایل دره گنگ یا سنت‌های دراویدی جنوب هند به‌عنوان یکی از منابع اولیه تناسخ مطرح شده است. در وداهای اولیه ایده تناسخ وجود نداشت بلکه اعتقاد به زندگی پس از مرگ را ذکر می‌کردند. با این حال ریشی‌های (Rishi) ودایی باستانی این ایده را ساده‌لوحانه انگاشته و به چالش کشیدند. آن‌ها می‌گفتند مردم به یک اندازه زندگی اخلاقی یا غیر اخلاقی ندارند. بین زندگی‌های فضیلت‌آمیز، برخی با فضیلت‌تر هستند در حالی که شر نیز درجاتی دارد. ناعادلانه است که مردم با درجات مختلف فضیلت یا رذیلت به بهشت یا جهنم بروند. آن‌ها ایده زندگی پس از مرگ را بر اساس شایستگی‌های فرد مطرح کردند. سپس یکی از متفکران اولیه یونان به نام فرسیدس از سیروس (Pherecydes of Syros)^[۱] بحث تناسخ و تولد دوباره را مطرح می‌کند. ویلیام گاتری^[۳] (Guthrie, 1978, p173) می‌گوید: «فرسیدس از سیروس بحث تولد دوباره را مطرح کرد و فیثاغورث شاگرد معاصر او جوامعی را برای انتشار آن تأسیس

کرد.»

اولین ارجاعات متنی درباره تناسخ به اوپه‌نیشدهای دوران ودایی برمی‌گردد. در اوپه‌نیشدها فلسفه زندگی انسان و سعادت و شقاوت او را با دو بحث اساسی برهمن و آتمن بیان می‌کنند.

برهمن از ریشه «brh» به معنی «متورم کردن»، «گسترش دادن»، «رشد کردن» و «بزرگ» آمده است. فرزندگان اوپه‌نیشدی برای اشاره به «حقیقت غایی» از واژه برهمن (Brahman)^[۴] استفاده کرده‌اند. آن‌ها معتقدند در جهان دو نوع از برهمن وجود دارد: ۱- نیرگون برهمن ۲- سگون برهمن. آن‌ها نیرگون برهمن را عدم و نیستی می‌دانند و معتقدند عدم یا نیستی هدف غایی از خلقت و آفرینش است و نجات و رهایی انسان در گرو رسیدن به مقام عدم و نیستی است. عدم یا نیستی (نیرگون برهمن) حقیقت انسان است و هر کس بتواند به این حقیقت برسد رستگار شده است. منظور آن‌ها از عدم و نیستی، نیستی مطلق نیست بلکه منظور نیستی است که تمام هستی به صورت بالقوه در آن موجود است. در ابتدا تنها چیزی که وجود داشت عدم و نیستی بود سپس احساس تهایی کرد با خود اندیشید باید شناخته شوم و جهان هستی را در ذهن خود آفرید و خود را به صورت «سگون برهمن» یا مظاهر جهان هستی نمایان کرد. او این کار را با نیروی مخیلیه مایا «Maya» انجام داد. این نیرو باعث می‌شود ما را فریب دهد تا مظاهر جهان هستی را حقیقت بدانیم و از اصل و ذات خودمان که عدم و نیستی است غافل شویم. انسان بر حسب کارمای خود بارها و بارها گرفتار سمساره (Samsara) یا چرخه تولد می‌شود این تولد و تناسخ ادامه دارد تا زمانی که انسان پی به حقیقت و ذات خود که نور و نفس عدم و نیستی است، ببرد. زمانی که به این شناخت رسید مظاهر جهان هستی در نظر او ناپدید شده، تبدیل به عدم و نیستی می‌شود. در تایتریه اوپه‌نیشد^[۵] عدم و نیستی به معنی ذاتی آمده است که جهان هستی و مخلوقات از آن زاده می‌شوند و در درون آن می‌زیند و پس از مرگ وارد آن می‌شوند. «آنچه از این ذات زاده می‌شوند، و پس از زادن با آن می‌زیند و پس از مرگ در آن وارد می‌شوند.» (Taittiriya Upanisad: 3, 1)

بر اساس این مفهوم اوپه‌نیشدی مرجع و مبدأ تمام موجودات جهان هستی عدم و نیستی است. نیکلاس^[۶] محقق و نویسنده آمریکایی می‌گوید: «عدم و نیستی (Asat) به‌عنوان فضا، زمین اولیه، ادراک نامعین، یا مجموعه‌ای از ادراکات سازمان‌یافته است که جهان‌ها، خدایان و انسان‌ها از آن بیرون می‌آیند.» (Nicolas, 2003: 105).

آتمن به نفس یا روح انسان گفته می‌شود که با نفس و روح جهان هستی یکی است. نفس یا روح ثابت و لایتغیر است و در طول تمام دوران حیات انسان از تولد، کودکی، نوجوانی، جوانی، پیری و مرگ انسان تغییر نمی‌کند و شخصیت انسان را تشکیل می‌دهد. آتمن در واقع همان ذات یا عدم و نیستی (نیرگون برهمن) است که در تمام هستی

وجود دارد و هر کس به اندازه ظرفیت و استعدادش از آن برخوردار است. رادا کریشنان^[۷] فیلسوف برجسته قرن بیستم می‌گوید: «آتمن نخستین بار در ریگ ودا به معنی «نفس» و «جوهر انسان» به کار رفته است. «نفس و روح» متداول‌ترین معنای آن است» (Radhakrishnan, 199, p. 151). انسان دارای دو بعد جسمانی و روحانی است. بعد جسمانی انسان و جهان مانع از شناخت بعد روحانی یا آتمن درون می‌شود. انسان وقتی لایه‌های مادی و جسمانی وجودش را کنار بزند آنچه که از او می‌ماند آتمن است که با نور و نفس عدم و نیستی (نیرگون برهمن) یکی است. بر اساس ماندوکیه اوپنیشد و سایر اوپنیشدها هر کس به شناخت آتمن در درون خودش برسد وجود او در وجود متعال (نیرگون برهمن - عدم و نیستی) محو می‌گردد. آنچه که باعث رهایی انسان از چرخه سمساره یا تولد و مرگ می‌شود شناخت آتمن یا روح درون انسان است. هر کس به این شناخت برسد درمی‌یابد حقیقت درونش خداست و ذات او با ذات عالم یعنی عدم و نیستی (نیرگون برهمن) یکی می‌شود. آتمن (روح) او در تمام اشیای جاندار و بی‌جان عالم وجود دارد. در ایشه اوپنیشد^[۸] آمده است: «و هر که همه عناصر و همه عالم را در خود ببیند، و خود را در همه عناصر و همه عوالم، او را هیچ چیز مکرره ننماید و از هیچ چیز نفرت نکند؛ و هیچ چیز در نظر او بد نمی‌نماید.» (Isa Up: 1). بر اساس اوپنیشدها به‌طور کلی دو روح در عالم وجود دارد؛ یکی ثابت و بدون تغییر است که به آن پراماتمن (Paramatman) یا روح کیهانی هم می‌گویند، و دیگری روح عنصری و جزئی که در این دنیا دچار تناسخ شده و متولد می‌شود. ماهونی^[۹] (Mahony, 1981, p. 39) می‌گوید: «پراماتمن به معنی روح کیهانی در مقابل روح فردی است. سروده‌های بسیاری به این نیروی زایا که منشأ همه موجودات است اشاره می‌کند.»

۱-۶. حقیقت انسان یا پراماتمن بدون مرگ است.

«پراماتمن» (Paramatman)، نور و نفسی است که در ذات انسان است و با نور و نفس عدم و نیستی یکی است. پراماتمن حقیقت انسان و جهان را تشکیل می‌دهد و با نیرگون برهمن (عدم و نیستی) یکی است. این ذات و حقیقت انسان است و انسان باید آن را در درون خود بشناسد و به آن برسد. این روح منشأ همه موجودات است. این جنبه از انسان لایتغیر است و دچار زوال نمی‌شود. در واقع بدون مرگ است. در پراماتمن یا روح حقیقی انسان تولد و مرگی وجود ندارد. در کتاب مقدس بهگود گیتا (Bahagavad Gita) روح فناپذیر انسان لایتغیر معرفی شده، در این کتاب آمده است: «تن را مرگ درمی‌یابد؛ اما جان لایزال، تغییرناپذیر، فناپذیر و نامحدود است. پس ای فرزند بهاراتا بجنگ، جان نه کشته شود و نه بکشد. آن که جان را کشته یا کشته شده پندارد، از معرفت بی‌بهره است.» (بهاگاوادا

گیتا همان‌گونه که هست، ۱۳۸۵: ۱۸). در اوپه‌نیشدها هم آمده است که نفس انسان (آتمن) با تولد و مرگ انسان تغییر نمی‌کند؛ و اعمال انسان تأثیری بر آن ندارد. هر کس به نفس یا آتمن برسد از تمام تأثرات دنیوی آزاد می‌شود. در چاندوگیه اوپه‌نیشدها^[۱۰] آمده است:

«اکنون نفس یا آتمن سدی است برای حفظ فاصله این عوالم، روی این سد نه روز می‌گذرد، نه شب، نه سالخوردگی، نه مرگ، نه غم، نه نیکوکاری، نه بدکاری. همه بدی‌ها از آن برمی‌گردد؛ زیرا آن جهان برهمایی از زشتی آزاد است؛ بنابراین به‌راستی با گذشتن از روی آن سد اگر کسی کور باشد دیگر کور نخواهد بود، و اگر کسی بیمار است دیگر بیمار نخواهد بود. پس به‌راستی در عبور از آن سه شب مانند روز دیده می‌شود؛ زیرا آن جهان برهمایی روشن است.» (Chandugiya Up: 3, 5, 8).

در جای دیگر در همین اوپه‌نیشدها آمده است که این آتمن با تحولات جسمانی انسان از جمله مرگ، هیچ تغییری نمی‌کند.

«او با قتل کسی کشته نمی‌شود، با لنگی کسی لنگ نمی‌شود، و با این همه گویی به‌ظاهر او را می‌کشند. گویی برهنه‌اش می‌کنند، گویی او آزمایش سخت می‌بیند که ناخوشایند است، گویی حتی او می‌گوید من در این هیچ چیز ناخوشایند نمی‌بینم» (Ibid: 11, 8).

۲-۶. نفس جزئی و عنصری یا جیواتمن دچار تناسخ می‌شود

آنچه در انسان و جهان دچار تناسخ می‌شود روح مادی و جسمانی است که به آن جیواتمن (Jīvātman) می‌گویند. جیواتمن نور یا نفس جزئی انسان است که با پرده‌های مادی و جسمانی آمیخته می‌شود. روح عنصری انسان از ثمره اعمال متأثر می‌گردد و راه صعود و نزول را در پیش می‌گیرد. در اوپه‌نیشدها گفته شده این روح عنصری انسان است که داخل رحم خوب یا بد شده و دوباره متولد می‌شود و مقهور صفات می‌گردد. درباره این روح در شوتاشوتره اوپه‌نیشدها^[۱۱] این‌گونه آمده است:

«به‌راستی آنکه فاعل فعل است روح عنصریست و علت عمل بواسطه اعضای بدن همان ذات باطنی است. اکنون همان‌طور که قطعه آهنی که در آتش گذاشته شده و بواسطه کارگر کوبیده شده و تغییر شکل می‌دهد، به همان‌طور روح عنصری مقهور شخص باطنی می‌شود، به‌واسطه صفات کوبیده شده و تغییر شکل می‌دهد. همان‌طور که قطعه آهنی که در آتش گذاشته شده و کوبیده می‌شود مقهور نمی‌گردد، ذات باطنی هم مقهور این تحولات نمی‌گردد. ولی روح عنصری مغلوب می‌گردد؛ زیرا با صفات ارتباط دارد.» (Shvetashvatara Up: 2, 10).

در کوشیتکی اوپنیشد^{۱۲} درباره تناسخ و بازگشت مجدد این روح چنین آمده:

«کسی که از این جهان رحلت می‌کند و هنوز به این جهان علاقه مند است، در واقع به ماه می‌رود. این ماه دروازه آسمان است. کسی که جواب او را بگوید او را برای ارتقا راه می‌دهند. ولی هر که جواب او را نگوید، او مبدل به باران می‌شود و به زمین فرود می‌آید، و آنگاه هر کس مطابق کردار و معلومات خود به شکل کرم یا ماهی یا مرغ یا بشر یا گراز وحشی یا مار یا ببر یا آدم یا موجود دیگر و در شکلی از اشکال بار دیگر تولد می‌یابد.» (Kaushitaki Up: 4, 1, 1).

به جیواتمن، «روح مادی و عنصری» می‌گویند. هم‌چنین در کته اوپنیشد درباره نور جیواتمن که در بدن انسان پوشیده شده آمده است:

«جیواتمن نوری است که در بدن انسان است. این نور با لایه‌های مادی و جسمانی پوشیده شده است. وقتی انسان آن را با آب معرفت و سلوک بشوید، آن نور ذات روشن و ظاهر می‌شود و از غم آزاد می‌شود» (Katha Upanishad, 1, 14).

جیواتمن علاوه بر نوری که در زیر لایه‌های مادی انسان پوشیده شده، نفس مادی و جسمانی انسان نیز هست. تا زمانی که انسان حقیقت نفسی که در جسم او حرکت می‌کند و گرداننده بدن اوست را نداند، از مرگی به مرگی می‌رود و دچار تناسخ می‌شود. این نفس در صورت‌های جسمانی او گردان است. زمانی که لایه‌های مادی و جسمانی برداشته شود، نفس بی‌زوال می‌شود و تبدیل به نفس مطلق عدم و نیستی می‌گردد. در کته اوپنیشد همچنین آمده است: «جیواتمن هَس (نفس) نام دارد در بدن گردان است. جیواتمن تا زمانی در بدن گردان است که خود را از آتمن که حرکت دهنده اوست جدا بداند. وقتی که جیواتمن با پرم‌آتمن یکی شد، بی‌زوال می‌شود.» (Ibid, 1, 6).

۳-۶. بهشت و جهنم

در دین هندو، بهشت و جهنم در بعد مادی و جسمانی نور مطلق وجود دارد. نور مطلق عدم و نیستی در ذات خود غنی و بی‌نیاز از اعمال است. این ذات بیننده‌ای تماشاگر است و از لذت و شادی و غم مبرا است. از هیچ‌گونه اعمالی متأثر نمی‌شود. نتایج اعمال و بهشت و جهنم در همین فضای جهان هستی اتفاق می‌افتد. دوزخ برای انسان دور شدن از نور مطلق و نزدیک شدن به ظلمت و تاریکی است. کسی که دارای اعمال بدی است، روح او از طریق آفتاب نمی‌رود؛ بلکه به طرف ماه می‌رود و دوباره به زمین برمی‌گردد. این روح در بدی اعمالش پراکنده گشته در دورترین طبقه نسبت به نور مطلق دوباره متولد می‌شود. تا زمانی که انسان نتواند خود را از بعد مادی و جسمانی رها کند، روح او در دوزخ گرفتار خواهد شد. بهشت نیز استفاده کردن از نعمت‌هایی است که بعد جسمانی نور مطلق یعنی نور

آفتاب برای صورت‌های جسمانی انسان‌ها در فضای محیط خلق کرده است. انسان‌هایی که در گذشته به نور درونشان نزدیک بوده‌اند، در زندگی بعدی از نعمت‌های بیشتری از نور استفاده می‌کنند. وقتی انسان به رستگاری می‌رسد و تن را رها می‌کند، نتیجه اعمال و رفتار او نیست که وارد دوزخ یا بهشت می‌شود؛ بلکه جیواتمن (نور پنهان) او تبدیل به پرم‌آتمن می‌شود و از محیط جهان هستی (پل/آتمن) می‌گذرد. جولیس جی لیپنر (Julius Lipner)، (۱۹۴۶)، استاد هندوئیسم و مطالعه تطبیقی دین در دانشگاه کمبریج، می‌گوید:

«در بیشتر فرقه‌های هندوئیسم، بهشت و جهنم دائمی وجود ندارد. در زندگی پس از مرگ، براساس کارما، روح به‌عنوان موجود دیگری در بهشت، جهنم یا موجودی زنده روی زمین (انسان یا حیوان) دوباره متولد می‌شود. این تناسخ در چرخه‌ها ادامه می‌یابد تا زمانی که فرد به تعقیب معنوی دست می‌زند، به خودشناسی پی می‌برد و در نتیجه، رهایی نهایی (موکشه) از چرخه‌های تناسخ را به دست می‌آورد» (Lipner, 2012: 263-265).

پرِت^[۱۳] (۱۹۵۱)، فیلسوف برجسته درباره‌رهایی از چرخه تناسخ می‌گوید:

«رهایی از چرخه تناسخ حالتی از سعادت کامل است و آن یکی شدن با نور عدم و نیستی است. واقعیت تغییرناپذیری که قبل از خلقت جهان وجود داشته است، همچنان وجود دارد و پس از پایان جهان نیز وجود خواهد داشت» (Perrett, 1998: 53-54).

جهنم برای روح، گرفتار شدن در ظلمت و تاریکی جسمانی و بهشت نزدیک شدن به مقام نور و آگاهی مطلق است.

۷. نتیجه

بیدل برای بیان فلسفه زندگی و مسئله بازگشت روح و بیان معاد از منابع عرفانی دین هندو از جمله اوپنیشدها بهره گرفته است. او با توجه به معتقداتی که جامعه پیرامونش داشته، مسئله تناسخ را تبیین می‌کند. از نظر بیدل نیز روح حقیقی انسان همان عدم یا نیستی (نیرگون برهمن) است. این روح در نفس تمام موجودات جهان هستی وجود دارد؛ اما هیچ‌کدام از این موجودات قادر به شناخت آن نیست. تنها انسان‌ها می‌توانند به این حقیقت پی ببرند که تنها حقیقت غایی «عدم و نیستی» است. هر کس بتواند این حقیقت را در درون خود بیابد تمام مظاهر جهان هستی در نظر او ناپدید می‌شود و خود را با عدم یا حقیقت یکی می‌بیند. این عدم در واقع هستی مطلق است که تمام موجودات جهان هستی از آن زاده می‌شوند و پس از مرگ و تولدهای مکرر در نهایت به آنجا بازمی‌گردند و با آن یکی می‌شوند و در متصرفات عالم شرکت می‌کنند. البته تمام انسان‌ها به شناخت این حقیقت در درون خود پی نمی‌برند، تنها کسانی به

این شناخت می‌رسند که سختی‌ها را تحمل کرده و بتوانند جنبه‌های مادی و جسمانی را از خود دور کنند. راز خلقت جهان هستی تبدیل شدن به جسم انسان است. برای این منظور تمام اجزا و موجودات جهان هستی دائماً در حال تناسخ و تولد دوباره هستند. این تناسخ و تولد دوباره که هندوها به آن سمساره می‌گویند، بارها و بارها اتفاق می‌افتد تا جسم انسان تشکیل شود. قرار گرفتن در هر طبقه‌ای از موجودات جهان هستی اعم از جمادات، نباتات، و حیوانات و هم‌چنین متولد شدن در هر طبقه اجتماعی در بین انسان‌ها، نتیجه اعمال و رفتار گذشته انسان است. انسان‌ها به نسبت دوری یا نزدیکی به شناخت حقیقت (عدم و نیستی یا نیرگون برهمن) دچار تناسخ و تولد مجدد می‌شوند. اگر در زندگی گذشته فاصله آن‌ها از شناخت حقیقت دور بوده در تولد بعدی دچار «رسخ» شده و به شکل یکی از جمادات متولد می‌شوند؛ اما اگر آن‌ها فاصله نزدیکی با حقیقت داشته‌اند با توجه به اعمال و رفتارشان دچار مسخ شده و در یکی از طبقات اجتماعی میان انسان‌ها متولد می‌شوند.

با توجه به گفته‌های بیدل تناسخ در بعد مادی و جسمانی روح اتفاق می‌افتد. بعد حقیقی روح انسان (پراماتمن) که با عدم و نیستی (نیرگون برهمن) یکی است و شخصیت واقعی انسان را تشکیل می‌دهد ثابت است و دچار تغییر و تحول نمی‌شود. ثمره اعمال انسان از نیک و بد یا دوزخ و بهشت در این روح حقیقی تأثیری ندارد. در واقع بهشت و جهنم در همین جهان اتفاق می‌افتد. هنگامی که انسان توانست ذات خود را بشناسد، به شناخت این روح حقیقی نائل شده و با آن یکی می‌شود.

از گفته‌های بیدل چنین بر می‌آید که او از منابع عرفان اسلامی و اصطلاحات عرفانی برای بیان مفاهیم تناسخ بر اساس منابع دین هندو از جمله اوپنیشدها بهره گرفته است.

یادداشت‌ها

۱. نگاه کنید به: محمد نسفی، کشف الحقایق، (۱۳۵۹)، ج ۱، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، اسرار الخفیه فی العلوم العقلیه، (۱۳۷۹)، ج ۱، ص ۳۹۹؛ ابن حزم، الفصل فی الملل و الالهواء والنحل، (۱۹۸۵/۱۴۰۵)، ج ۱، ص ۱۶۵؛ علی تهنوی، موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، (۱۹۹۶).
۲. Pherecyde of syros (540 ق.م). او را از زمره هفت حکیم یونان می‌دانند. از زندگی و مرگ او اطلاع چندانی در دست نیست. برخی ادعا می‌کنند او معلم فیثاغورث بوده است.
۳. William Keith Chambers Guthrie (1906-1981) محقق کلاسیک اهل اسکاتلند و استاد دانشگاه کمبریج. شهرت او به خاطر نگارش کتاب هفت جلدی تاریخ فلسفه یونان است.
4. See. James Lochtefeld, Brahman, The Illustrated Encyclopedia of Hinduism, Vol.A.M, Rosen Publishing p.122.
۵. این اوپه‌نیشد با مکتب تیریه یاجور ودا مرتبط است که از سه فصل (ادهیایا) از یجور ودا تصنیف شده است.
6. Antonio T. de Nicolas
۷. سرواپالی رادا کریشنان (تولد سپتامبر ۱۸۸۸ وفات ۱۶ آوریل ۱۹۷۵) بزرگ‌ترین فیلسوف قرن بیستم در هند و انگلستان بود. در سال (۱۹۶۷-۱۹۶۲) به‌عنوان رئیس جمهور هند منصوب شد. او رئیس هیئت اجرایی یونسکو در سازمان ملل بود. در سفرهایش سعی می‌کرد تفکر هندی را برای غربی‌ها تفسیر کند. او اوپه‌نیشدها را به انگلیسی ترجمه کرد.
۸. از کوتاهترین اوپه‌نیشدهاست که در فصل (ادهیایا) ی آخر یاجور ودا آمده است. نام آن از کلمات آغازینش (Isa Vasyam) گرفته شده که به معنای «در برگرفته توسط ایشوارا» یا «پنهان در ایشوارا» است.
۹. Bill Mahony (1949) استاد دانشگاه شیکاگو.
۱۰. کهن‌ترین اوپه‌نیشد به زبان سانسکریت است از متون سام وداست (Samaveda). این اوپه‌نیشد هشت فصل دارد که هر کدام از تعدادی بخش و بند تشکیل شده است.
۱۱. شامل ۱۱۳ مانترا (آیه) در شش فصل است.
۱۲. داخل ریگ ودا قرار دارد. درباره کارما است. دارای چهار فصل و هر فصل به ترتیب ۶، ۱۳، ۹ و ۲۰ آیه دارد.
۱۳. روی دبلیو پرت (Roy W. Perrett)، فیلسوف برجسته دانشگاه کمبریج است.

کتابنامه

- ابن حزم، ع. ا. (۱۴۱۶ ه. ق/ ۱۹۹۶ م). الفصل فی الملل و الاوهام و النحل، (تصحیح و تنظیم ع، عمیره، و ن، م، ابراهیم)، دارالجلیل بیروت لبنان.
- الیاسی، پ. (۱۳۸۸). زندگی پس از مرگ و تناسخ در متون مقدس هندو. پژوهشنامه ادیان. سال سوم. شماره ششم.
- اوپانشاد، س. ا. (۱۳۴۰). ترجمه‌ی شاهزاده محمد داراشکوه از متن سنسکریت. (تصحیح س، م، ر، جلالی نایینی، و دکتر تاراچند). چاپ: تابان.
- بهاگاوادا گیتا همان گونه که هست. (۱۳۸۵). (م، ع، موحد، مترجم). انتشارات خوارزمی.
- بهرامی، ن. و گوهری، ع. (۱۳۹۷). «بررسی جایگاه تناسخ در فرهنگ هندونیزم و نقد آن در مکتب فلسفی ملاصدرا». مطالعات میان فرهنگی.
- بیدل دهلوی، ع. (۱۳۸۹). کلیات دیوان. (تصحیح خ، م، خسته، و خ، ا، خلیلی). ج ۳. چاپ: اول. فروغی.
- تهانوی، م. ع. (۱۹۹۶ م) موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، (ج، زیناتی، مترجم). مکتبه‌اللبنان ناشرین.
- رضازاده شفیق، ص. (۱۳۴۵). گزیده اوپه‌نیشدها. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ریگ ودا. (۱۳۷۲). (م، ر، جلالی نایینی، مترجم). نشر: نقره. چاپ سوم. چاپ افست شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- نسفی، ش. ع. م. (۱۳۵۹). کشف الحقایق، (ا، م، دامغانی، اهتمام و تعلیق). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نیازی، ا. ع. (۱۳۹۰) نگاهی تطبیقی به آموزه تناسخ در ادیان هندی و رجعت. معرفت کلامی. سال دوم. شماره ۳.
- حلی، ع. (۱۳۷۹). الاسرار الخفیه فی العلوم العقلیه، بوستان کتاب قم.
- Encyclopedia of Global Religion, Mark Juergensmeyer, Wade Clark Roof. SAGE Publications, Oct 18, 2011 - Computers - 1528 pages.
- Julius, L. (2012). *Hindus: Their Religious Beliefs and Practices*. Routledge
- Loy, D. (1982). "Enlightenment in Buddhism and Advaita Vedanta: Are Nirvana and Moksha the Same?". *International Philosophical Quarterly*.
- Mahony, W. k. (1976). *soul, Indian concepts*. Encyclopaedia of Religious Ideas, Paris.
- Nicolas, Antonio T. de. (2003). *Meditations Through the Rig Veda: Four-Dimensional Man*. iUniverse.
- Oxford Dictionaries, "transmigrate" Oxford university Press, (2016).
- Oxford Dictionaries. (2016). "[Transmigration](#)". Oxford University Press. Archived from [the original](#) on January 5, 2014.
- Radha Krisnan.s. (1991) *Indian philosophy*. With an introduction by. J. N. Mohanty, Oxford University Press,
- Roy W. P. (1998). *Hindu Ethics: A Philosophical Study*. University of Hawaii Press.
- Upanishad, S. A. (1340). Translated by Prince Mohammad Darashkoo from Sanskrit text. Edited by Seyed Mohammad Reza Jalali Naeini and Dr. Tarachand. Print: Taban.

William Keith Chambers Guthrie. (1978). A history of Greek philosophy, Volume 1: The earlier Presocratics and the Pythagoreans, Cambridge University Press. 1978.